

ВЛИЯНИЕ НА ЛАНДШАФТА ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА СЕЛИЩНИТЕ СТРУКТУРИ В ПЛАНИНСКИ УСЛОВИЯ И РОЛЯТА МУ НА РЕСУРС ЗА СЕЛСКОСТОПАНСКИ И ТУРИСТИЧЕСКИ ДЕЙНОСТИ

Милен Сариев¹

THE INFLUENCE OF LANDSCAPE ON DEVELOPMENT OF THE SETTLEMENT STRUCTURES IN MOUNTAIN CONDITIONS AND ITS ROLE OF RESOURCE FOR AGRICULTURAL AND TOURIST ACTIVITIES

Milen Sariev

Abstract:

As a result of the specific landscape which dictated the territorial and town-planning decisions of the mountain settlements in the Rhodopes, compositions with a specific character of construction were formed. The study examines the subtypes of settlement structures of the generally accepted main types, the manifestation of which is due to the relief features of the territories. The dynamics of development of settlements in mountainous areas as a result of their depopulation is not an unknown phenomenon only for these specific territories, but also worldwide. The need to study these areas is in connection with the resource opportunities they offer for development of activities in the urban and non-urban environment. The research shows that these territories as peripheral to large cities have formed distinctive volumetric-spatial structures with preserved landscape and in their essence are objects of natural, historical and architectural-urban significance.

Keywords:

landscape, settlement structures, tourism, agriculture

1. ВЪВЕДЕНИЕ. ОСНОВНИ СТРУКТУРНИ ФОРМИ НА СЕЛИЩАТА.

Градоустройствената практика е установила няколко основни типа селищна структура. Най-често различните селищно-устройствени решения в планинските райони са вследствие на релефните особености и след това други елементи на ландшафта като климат, води и водни течения, растителност и др. Авторите които са работили по темата са единодушни за типовете структурни форми, но съответно интерпретирани по свой начин. Формата на планинските селища според Еврев [4], е: компактно-окръглена, линейно-издължена и разчленена;

¹ Милен Сариев, арх., 1756 София, Студентски град, Лесотехнически университет, бул. Св. Климент Охридски №10, зала 402, milen_sariev@abv.bg

¹Milen Sariev, architect, University of Forestry, Kliment Ohridski Street 10, Sofia 1756, hall 402, milen_sariev@abv.bg

Според Никифоров [14], практиката показва че формиралите се структурни форми на селищата биват: компактна, линейна, некомпактна (разпръсната).

Според Ковачев [9], основните структурни форми на селищата са: компактна структура, разчленена (некомпактна структура), линейна структура и сателитната, структура, която се отнася за много големите градове. Според автора разгледаните структурни форми не изчерпват многообразието от такива в практиката.

Съобразно структурната изграденост според Панчев [17], селищата са с: компактна структура, разчленена структура, ядрена структура и линейна структура.

Кираджиев [7] пише че, по своя тип селата се поделят на събрани (купни) и пръснати.

Структурните форми на селищата възприети от различните автори, се отнасят най-вече за големите населени места – градовете. Структурите на селата са твърде разнообразни, а в планинските райони и динамични вследствие на протичащите процеси на обезлюдяване и ограничаване на селскостопанските дейности. В случая са изследвани именно разновидностите на характерните основните структури.

Безспорен е фактът, че обезлюдяването на селищата към момента расте твърде бързо и тяхната структура е динамична, но в същото време това възможност за авторегулация на ландшафта и възстановяване на естествения му режим на функциониране. Това от своя страна е предпоставка и възможност наличния ресурс да бъде използван като основа за развитие на множество алтернативни туристически и традиционни земеделски дейности, но при условия запазващи възможността на ландшафта в относително стабилно равновесие.

1.1. Обект на изследване са планински селища в Средните Родопи попадащи в категория малки и много малки села според общоприетата градоустройствена класификация.

1.2. Целта на изследването е да се обобщят подтиповете на основните структурни форми в планински условия формирали се под влияние на ландшафта и възможностите за развитие на стопански дейности.

2. КРАТКА ИЗТОРИЧЕСКА СПРАВКА. ТРАДИЦИОННИ ПЛАНОВИ СТРУКТУРИ НА ПЛАНИНСКИТЕ СЕЛИЩА В РОДОПИТЕ

Според Кираджиев в планинските райони селищата са по често пръснати под формата на „махали“ като например в Смолянско, Троянско, Еленско, Кърджалийско и др. и „колиби“ в Габровско, Севлиевско, Дряновско и др., които получават статут на села след Освобождението. Имената на селата са свързани с техните основатели или характерни елементи на ландшафта (релефни форми, растителни съобщества, водни течения и др.) Увеличаването на населението в миналото е било и една от основните причини за формиране на нови селища.

С увеличаване броя на членовете на семействата нараства и необходимостта от повече обработваеми земи за тяхното изхранване. Това налага търсене и усвояване на нови територии извън населеното място и периодична миграция на членове от семейството до тези места за обработка на земите. В резултат на това на по-късен етап на новоусвоените територии се устройват колиби и кошари.

Формирането на тези територии е свързано с унищожаване на дървесни масиви и превръщането им земеделски терени. Във времето, първоначално на тези територии се формира нов „втори дом“ като родната къща от която се преселва част или цялото семейство се запазва. Тъй като усвояването на новите територии обикновено е ставало към по високите части на планинските масиви понякога те са използвани основно през летните месеци.

От начало движенията на фамилиите са сезонни, като основен фактор е пашата за добитъка, а впоследствие се заселват трайно на територията. Така появата на новото

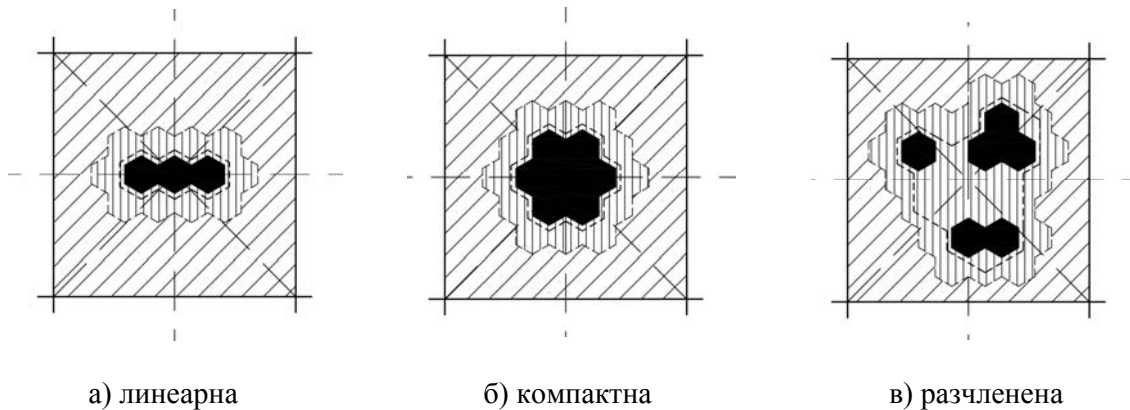
селище е факт. В някои случаи според Кираджиев [7] „в селото остават само църквата, училището, кръчмата и магазинът“ и селото може да изчезне.

Според Еврев [3], ясна граница в съвременни условия между селищната и извънселищната среда липсва. Проследявайки взаимоотношението на селището към околната среда и влиянието върху нея, могат да се определят две основни зони на влияние. Според него „контактната зона“ е зоната на физическо влияние на селището върху околния ландшафт, а зоната на „функционалното влияние“ зависи от големината на населеното място.

3. ОСНОВНИ СТРУКТУРНИ ФОРМИ НА СЕЛИЩНИ ТЕРИТОРИИ В ПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ НА СРЕДНИТЕ РОДОПИТЕ.

Планинските селища най-често са физически отдалечени от големите населени места - градовете, но ако се направи паралел между едните и другите като типове структурни форми образували се вследствие на особеностите на ландшафта може да се заключи, че те са подобни.

За планинските селища са възприети три основни типа **планови структури: а) линейна, б) компактна и в) разчленена** (Фиг. 1).

Фигура 1. Обобщени модели на основни структурни форми на селища в планински условия (графично представяне М.Сариев)

Считам че вследствие на комбинациите между тях и формиралите се структури като звездовидни, различни типове прекъснати и др. са производни на показаните.

Периферното разположение на планинските селища спрямо големите градски структури ги поставя в положение на транспортната, социална и икономическа „изолация“.

Специфичните релефни условия в планинските райони, оказват влияние върху транспортните комуникации и достъп до селищата тип „махали“, немалка част от които са със затихващи функции. Изследването на планинските райони показва, че отдалечените и трудно достъпни територии са ощетени от добре развита инфраструктура, но в същото време са облагодетелствани от липсата на сериозни антропогенни въздействия.

В тази връзка ефективността на макар и маломерните земеделски терени, се определя от пътищата до тях и ако до селищата съществуват пътища в сравнително задоволителна степен на поддръжка (които благоприятстват за довеждането на туристически потоци), то достъпа за обслужване на земеделските терени са в изключително незадоволително състояние.

Изследванията показват, че процента на разчленени и компактни структури в по-

високите части на териториите е по голям и това е вследствие на целенасочено освобождаване на терени за земеделие и усвояване на неблагоприятните за това места чрез застрояване.

При някои селища или части от тях ясно се забелязва, че старите сгради са разположени на терени неподходящи за селскостопански дейности.

Наблюденията показват, че при по висока надморска височина компактните селища се увеличават в сравнение с разчленените и линейните като цяло, но разнообразието от релефни форми в комбинация със други елементи на ландшафта в планинските територии не дават ясно основание да се заключи на каква надморска височина какъв тип структура преобладава – линейна, компактна или разчленена.

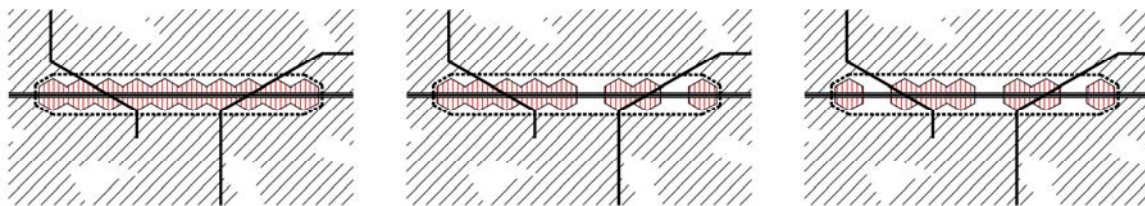
Необходимо е да се спомене и факта, че някои от селищата с линейни структури са вследствие на обединяване на няколко по-малки компактни структури.

След изследването на плановите структури на планински селища у нас в Родопите, са установени определени зависимости и закономерности вследствие на влиянието на основните компоненти на ландшафта. В резултат на това са възникнали множество подтипове на основните структурни форми.

3.1. Линейна структура. Структурите от този тип възникват основно по протеженията на водни течения (реки) или значима транспортна артерия, или по-често комбинация от двата елемента.

По-големите населени места в Родопите са се формирали на пътища, функционирали като транспортни връзки още от римско време, а също така и „артерии“ свързващи Тракия с Беломорието.

Като под типове на „правата“ линейна структура (фиг. 2.) (с. Соколовци, с. Чепинци и др.) в зависимост от сегментирането им могат да се разделят на **неразчленени** и **разчленени**. Прекъснатите съответно могат да бъдат - **слабо разчленени** (фиг.2,б) (с. Витина, с. Елховец и др.), или **силно разчленени** (фиг.2,в) (с. Търън и др.).

а) неразчленена

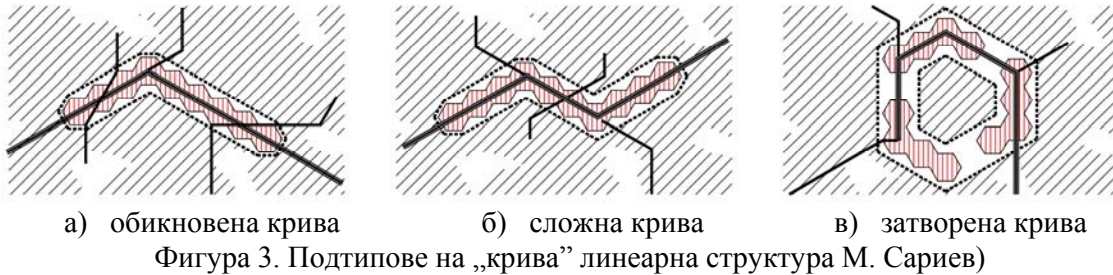
б) слабо разчленена

в) силно разчленена

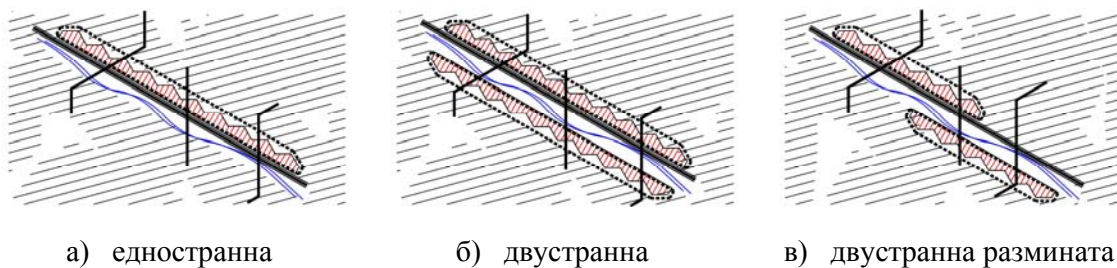
Фигура 2. 32. Подтипове на условно права линейна структура (М.Сариев)

Формирането на прекъснатите линейни структури са резултат от неблагоприятни релефни условия - често стръмни и стеснени участъци от терена възпрепятстващи застрояването. Във вторият случай при наличие на отрицателен демографски прираст, обезлюдяване и изоставяне на урбанизирани терени, които във времето са функционално заличени от селището.

Наблюдават се също и – а) **обикновена крива** (с. Пловдивци, с. Чепинци и др.), б) **сложна крива** (с. Ерма река, с. Корита и др.) и възможната на теория в) **затворена линейна структура** (фиг. 3). Криволинейните селищни структури са се образували в резултат на топографски особености и формирали са вследствие на това усложнени направления на водни течения.

Издължените структури в планинските райони най-често са разположени в речни долини. Сложността на релефа и образувателите се речни тераси са определили и възможностите за застрояване на територията. Според разположението на застрояването спрямо река (водно течение) **линейните селищни структури** могат се разделят в следните групи: (фиг. 4, а) (с. Широка лъка и др.) с **едностранно разположение** на застрояването в урбанизираната територия, (фиг. 4,б) (с. Соколовци, с. Малево, с. Забърдо и др.) **двустранно разположение** на застрояването в урбанизирана територия, (фиг.4,в) (с. Арда, с. Могилица, с. Грамаде и др.) **двустранно „разминато“** разположение на застрояването в селището.

Разположението на застроените територии е свързано освен с релефните особености също и с световните посоки във връзка с изложението на терените за благоприятно разполагане на сградите.

Терените при линейна структура разположени в посока север-юг при широка долина предполагат добро ослънчаване и на двете прилежащи територии към реката.

Във втория случай разполагането на селището в посока изток-запад застрояването по често е едностранно на ослънчения южен склон при оптимални наклони на насрещния терен. Основно значение за селищата разположени в долини оказва дълбочината на речното корито и посоката на движение на реката според световните посоки, застрояването най-вече се ограничава до проекцията на условната линия на ослънчаване ограничена от планинските масиви през зимните месеци когато слънцето е ниско (с. Елховец).

Проучването показва, че както у нас, така и в Европа, съществуват планински селища, при които части от териториите им за дни или дори месец от годината през зимния сезон са неослънчени. Според дълбочината на речното корито и посоката на движение на водното течение спрямо световните посоки ослънчаването през сезоните е различно. В резултат на което при линейната структура се появяват и различните подтипове при усвояване на терените за строителни дейности.

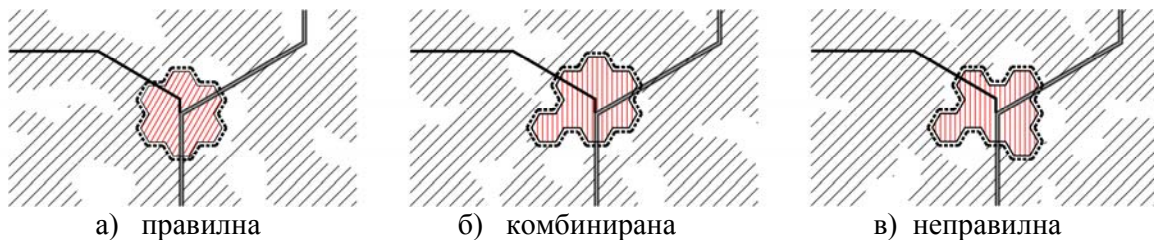
Поради сложността на планинските масиви най-често се среща двустранно „разминато“ разположение на застрояването на селище. Този тип застрояване е характерен

най-вече за криволинейната структура, като се наблюдават селища с подходящи релефни условия за застрояване, но неефективни по отношение на дълготрайно ослънчаване.

От своя страна застрояването при горе споменатите условия и варианти в зависимост от дълбочината на речната долина и ослънчаването в различни близост до речното корито се наблюдава **едноредово застрояване** (с. *Чепинци и др.*), при тесните долини едностранно или двустранно, многоредово „стъпаловидно” – панорамно разположение на сградите при долини с по-голяма ширина, а също така по-рядко **едноредово двустранно** (с. *Соколовци и др.*).

3.2. Компактна структура. Компактният тип структура се е формирала основно във връзка със запазване на благоприятните терени за земеделие и усвояване територии неподходящи за селскостопански дейности. В тази връзка към момента голяма част от този тип селищни структури разполагат със запас от налични терени за застрояване поради ограничаване на земеделските дейности в планинските райони.

Разновидностите на компактната структура е възможно да се обобщят в следните подтипове: **а) правилна** (с. *Гьоврен, с. Боголин, с. Хвойна, с. Кочан, с. Припек и др.*), **б) комбинирана** (с. *Грохотно, с. Змейца, с. Хасовица и др.*), **в) неправилна структура** (с. *Чокманово, с. Ягодина, с. Водата и др.*) (фиг. 5).

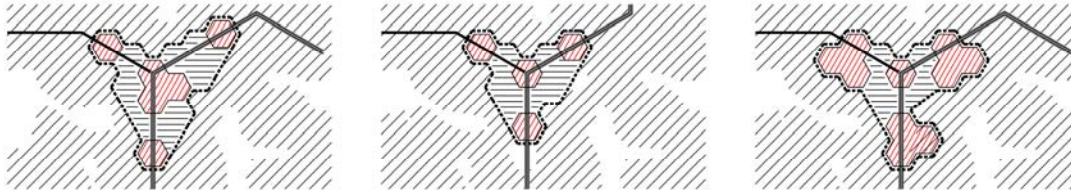

Фигура 5. Подтипове на компактна структура (М.Сариев)

Разполагането на селища от този често са по склонове с по-лек наклон, предимно южно изложение и от подветрената страна в зависимост от честотата и посоката на вятъра за конкретното място.

За разлика от линейните структури, компактните по-често са в пряк контакт с териториите за земеделие в извън селищната среда.

3.3. Разчленена структура. Разчленената селищна структура се е формирала вследствие на при т. нар. „роене” на фамилиите, отделяне и групирането на няколко сгради в близост до първоначалното селищно ядро. Обследвайки разположението на съществуващите стари сгради в настоящите села, е възможно да се заключи, че свободните за земеделие площи от миналото сега са застроени и селищата са преминали в друг тип структура. Също така може да се отчете, че населеното място се е развило основно по комуникационно-транспортните връзки. В големите селища които са били с първоначално добре развита функционална структура с налични обществено-обслужващи сгради, водещото ядро е запазило своето предназначение (фиг.6,а)(с. *Върбина, с. Боровина, с. Баните*), в по-малките села при всяка група се формират необходимите обслужващи ядра без някое от тях да има водеща функция (фиг.6,б)(с. *Катраница, с. Леска и др.*). В третия случай се наблюдават ясно изразени няколко ядра, формирани при преселване и усвояването на терени и изоставяне и западане на първичното „историческо” ядро (фиг.6,в)(с. *Барутин, с. Виево*).

а)

б)

в)

Фигура 6. Разчленена структура. а) центрчно разположено главно ядро; б) еднакви по значение ядра; в) няколко ядра изпълняващи обслужващи функции; (М.Сариев)

Демографските процеси, трайното обезлюдяване на селищата и изоставянето на имоти през последните десетилетия е довело до промяна във функционално активните територии на селищните структури и от тип линейна и компактна са преминали в разчленена, а също и формиране на комбинирани типове структури.

Характерът на релефа на територията на Средните Родопи несъмнено се отразяват върху формирането и развитието на селищата същевременно района предлага и изключителни възможности за развитие на традиционни селскостопански и специализирани рекреационни дейности не само в ниските части на планината, но и в териториите над 800 m. н. в.

4. ИЗВЪНСЕЛИЩНИ ТЕРИТОРИИ В ПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ НА СРЕДНИТЕ РОДОПИТЕ.

Анализът на пространствената структура на землищата дават информация за капацитета и възможностите за практикуване дейности подходящи за планинските райони. Формирането на открити и закрити пространства в резултат от количествените характеристики на дървесните масиви в землищните територии до голяма степен показват възможностите за развитие на определени дейности.

Пространствената структура на землищата в зависимост от площта заета от дървесно-храстова растителност и свободни терени условно са разделени в следните групи, подходящи за развитие предимно на селскостопански и туристически дейности.

На базата на количествени показатели на формираните се открити и закрити пространства от дълготрайни горско-дървесни масиви и свободни от дървесна растителност терени, териториите на землищата условно могат да се обособят в три основни типа, подлежащи на зонироване според дейностите, подходящи за конкретното място (фиг.7):

- землища с предимно открити територии;
- землища с полуоткрити / полужакрити територии;
- землища с предимно закрити територии.

Землищни територии, които са изцяло открити или закрити не са констатирани.

Възможностите които предлагат планинските райони на основата на ресурсната им обезпеченост създават условия за развитие на селскостопански дейности и рекреация не само на местното население - увеличавайки икономическия потенциал на района, но и за посетителите. Естествена връзка между селищната и извън селищната среда оказва важна роля при планиране на териториите при конкретните условия.

		ТИПОВЕ СЕЛИЩНА СТРУКТУРА		
		ЛИНЕАРНА	КОМПАКТНА	РАЗЧЛЕНЕНА
ЗЕМЕДЕЛСКИ ТЕРИТОРИИ	ПРЕДИМНО ЗЕМЕДЕЛСКИ			
	ГОРСКО - ЗЕМЕДЕЛСКИ			
ГОРСКИ ТЕРИТОРИИ	ПРЕДИМНО ГОРСКИ			
		закрити (горски) територии	открити (земеделски) територии	
	селищна територия	селищна граница		

Фигура 7. Типове селища според отношението на открити и закрити площи
(М. Сариев)

Елементите на ландшафта - релеф, растителност, води, климат и др. са основни водещи фактори при формиране селищата и съпътстващите ги дейности.

Отчитайки основните им характеристики те следва да изяснят възможностите, подпомагащи или ограничаващи развитието на различни дейности при зонирание на територията.

5. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ СЕЛИЩНАТА И ИЗВЪНСЕЛИЩНАТА СРЕДА

Вследствие на ресурсните възможности на териториите, пространственото им разпределение, физическата връзка между селищният и извън селищният ландшафт, достъпността и естетическите качества на средата, условно са обособени следните зони и възможни сценарии:

- зоните са интегрирани в селищната територии и функционират самостоятелно или си взаимодействат;
- зоните се развиват се като нови и независими вторични центрове на селищната структура в извън селищна среда които си оказват влияние;
- зоните са разпределени в селищната и извън селищната среда и взаимодействат помежду си.

Основен критерий и необходимо условие за разполагане на зоните в селищната и извън селищната среда е наличието на ресурсна обезпеченост и добра физическа връзка между тях. Това може да се докаже или игнорира с оценка на ресурсната им обезпеченост и определяне на качествените характеристики на селището и извън селищната среда като се определи кой е водещият елемент като значение от естетическа гледна точка (или и двата).

Предложените сценарии предоставят възможности за развитие в три основни функционални направления за разполагане на зоните:

- зони с предназначение за селскостопански дейности, чрез внедряване на технологична модернизация;
- зони с предназначение за туристически дейности - алтернативни форми на туризъм съвместими с местните традиции и обичаи и отговарящи на съвременните изисквания на туристите;
- зони със смесено предназначение селско стопанство и туризъм и допълващи дейности, съобразени с традиционните производства.

Характеристики на дейностите според значението им:

За **основни** са възприети селскостопанските и туристическите дейности, а за **допълнителни** - производства не оказващи негативно влияние върху околната среда. Като дейности отнесени към селското стопанство са разгледани животновъдство и земеделие.

Традиционните **животновъдни стопанства** в планинските райони са на основата на пасищно екстензивно и през зимния период интензивно (затворено) отглеждане което е наложено отчасти от климатичните условия като ограничаващ фактор.

Земеделските дейности подлежат на диференциация според местоположението спрямо селището, тяхното отстояние от него, разположение и надморска височина. Интензивните култури са в границата на селището, териториите заети от „полукултури“ са в извън селищната среда, а „окултурените“ заемат терени също в извън селищната среда, но на по-голяма надморска височина.

Специализираните форми на **туризъм** са изключително подходящи за всички планински територии, а също така и контролираният традиционен масов туризъм съобразен с възможностите на съответните райони.

Допълнителните и спомагателни дейности реализирани от малки предприятия биха допринесли основно за повишаване качеството на живот в планинските региони чрез чисти производства от местни растителни и животински суровини по традиционни методи чрез съвременни технологии.

Разполагането на зоните както с основни така и допълнителни дейности - територии със селскостопански, туристически и производствен характер е необходимо да отговарят на нормативните изисквания.

ИЗВОДИ:

- Проучването на селищата в планинските райони на Родопите показва многообразие от подтипове на основните селищни структури, даващи възможност за разнообразно и динамично развитие на тези територии.
- Планинските райони предоставят възможност за практикуването на множество различни видове дейности в зависимост от ресурсната им обезпеченост и правилно организиране на подходящи за конкретните условия функции според предпочитанията на посетителите.
- През последните години планинските селища се развиват изключително динамично и това е свързано най-вече с протичащите демографски процеси, които на практика оказват влияние на селищната структура, а най-вече това визуално се отразява прилежащите аграрни ландшафти в извън селищната среда. Необходимостта от задържане на младото поколение на тези територии е крайно необходима и това би могло да се постигне чрез формиране на модели за развитие на дейности в областта на селското стопанство и туризма.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Горанов, Т. и колектив, Планиране и архитектура на населените места, С., ДИ „Техника“, 1958.
- [2] Данева-Савова, М. (превела от руски) Опазване на ландшафтите – тълковен речник, С., Изд. „Наука и изкуство“, 1986.
- [3] Еврев, П. Единни режими за устройство на територията на НР България. /Информ. бюлетин, С.,1978, кн. 3-4.
- [4] Еврев, П. Планински курорти. Устройствово планиране. С.,Техника. 1987.
- [5] Джифарова, Л. Техническа инфраструктура в териториалното и селищното устройство, С., ДИ „Техника“, 1987.
- [6] Йончев, В. Планиране и благоустройство на селата, С., ДИ „Техника“, 1971.
- [7] Кираджиев, С. „Българските села“, С., Изд. ИК „Гутенберг“, 2009.
- [8] Ковачев, А. Градоустройство. Част 1. Селищни елементи. С., „Авангард Прима“, ISBN 978-619-239-248-2, 2019.
- [9] Ковачев, А. Градоустройство. Част 2. Функционални зони. С., „Авангард Прима“, ISBN 978-619-239-249-0, 2019.
- [10] Ковачев, А. Градоустройство. Част 3. Планове и проектни материали. С., „Авангард Прима“, ISBN 978-619-239-250-5, 2019.
- [11] Ковачев, А. Градоустройство. Част 4. Актуални проблеми на съвременното градоустройство. С., „Авангард Прима“, ISBN 978-619-239-251-2, 2019.
- [12] Ковачев, А. Териториално устройство, София-Москва, Изд. „Пенсофт“, 2009.
- [13] Ковачев, А.,К. Калинков. Тезаурус, Варна, ИК „Геа-принт“, 2011.
- [14] Никифоров, И. Планиране на селищата. С., Техника, 1982.
- [15] Матеев, М. Среднородопски конаци, Национална академия на архитектурата Пловдив, Пловдив, 2004.
- [16] Михайлов, Т. Проект „ДАНО ЦЕНТЪР МОМЧИЛОВЦИ“, Окончателен доклад за проучване на традиционна Родопска архитектура, възможностите за интегрирането ѝ към дейностите на ДАНО центъра и предложение за свързаните с нея интегрални културни маршрути“, 2010.
- [17] Панчев, М. Екология и архитектура, С., Академично издателство “Проф. Марин Дринов”, 2006.
- [18] Сариев, М. Дисертационен труд на тема: Ландшафтно-урбанистични модели за развитие на планински селища в България (на примера на Родопите), ЛТУ – София, 2020.